

Ірина Дуркалевич
iryna.psychologist@gmail.com

Вища державна професійна школа імені С. Пігоня, Польща

СИМБІОТИЧНА ТРАВМА В ДІТЕЙ, ЯКІ ЗРОСТАЮТЬ У ЗАРОБІТЧАНСЬКИХ СІМ'ЯХ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Received April, 1, 2015; Revised April, 16, 2015; Accepted May, 2, 2015

Анотація. У статті досліджено проблему зростання підлітків у сучасних заробітчанських сім'ях. Теоретична частина праці й обговорення результатів дослідження спираються на теорії симбіотичної травми Ф. Рупперта. Вона є однією з ключових теорій, що пояснює механізм травми, основу якої становить порушення симбіотичних потреб. Довготривала заробітчанська еміграція батьків – травматична ситуація для всієї сім'ї, і для подружжя, і для дітей, котрі в ній виховуються. У статті проаналізовано зв'язок між довготривалою відсутністю батьків із приводу заробітчанської еміграції та появою симбіотичної травми в підлітків із перспективи теорії травми Ф. Рупперта. Емпірична частина ґрунтується на нараційному підході. У ній представлено порівняльний аналіз результатів дослідження нарацій підлітків із різних типів сімей. Значну увагу звернено на аналіз нарацій підлітків із заробітчанських сімей. Представлено також фрагменти нарацій дітей із заробітчанських сімей, що віддзеркалює яскраво виражену симбіотичну потребу підлітків із сімей із синдромом міграційної розлуки.

Ключові слова: *травма симбіотична, сім'я, еміграція, підлітковий вік, нарація, психолінгвістичний аспект.*

Durkalevych, Iryna. Symbiotic Trauma Among Children Growing Up in Migrant Worker Families: Psycholinguistic Aspect

Abstract. The article is dedicated to the problem of adolescents growing up in families where parents have emigrated for working reasons. The theoretical part and the summary of the study are based on the theory of symbiotic trauma by F. Ruppert. Ruppert's theory of the symbiotic trauma is one of the key theories explaining the mechanism of trauma and is based on symbiotic needs disorder. Long term labour migration of parents is a traumatic situation for the whole family, both spouses and children. The connection between long-term absence of parents for labour migration reasons and the occurrence of trauma among adolescents is analysed in the article in the context of F. Ruppert's theory of symbiotic trauma. The experimental part is based on the narrative approach. The comparative analysis of the results of the narration of adolescents from different types of families is represented in this part. Great attention is paid to the analysis of narration of teenagers whose parents are working emigrants. The fragments of narration of adolescents whose parents are emigrant workers are introduced here and they express a vivid symbiotic need of teenagers from the families with a syndrome of migratory separation.

Keywords: *symbiotic trauma, family, emigration, adolescence, narration, psycholinguistic aspect.*

Дуркалевич Ирина. Симбиотическая травма у детей, воспитывающихся в семьях трудовых эмигрантов: психолингвистический аспект

Аннотация. Статья посвящена проблеме подростков в современных семьях трудовых эмигрантов. Теоретическая часть статьи и обсуждение результатов исследования базируются на теории симбиотической травмы Ф. Рупперта. Теория симбиотической травмы Ф. Рупперта является одной из ключевых теорий, объясняющих механизм травмы,

фундамент которой составляет нарушение симбиотических потребностей. Долговременная трудовая эмиграция родителей является травматической ситуацией для всей семьи, как для супругов, так и для детей, в ней воспитывающихся. В статье проанализирована связь между долговременным отсутствием родителей в связи с трудовой эмиграцией и появлением симбиотической травмы у подростков с позиции теории травмы Ф. Рупперта. Эмпирическая часть базируется на нарративном подходе. В ней представлен сравнительный анализ результатов исследования нарративов подростков из разных типов семей. Значительное внимание уделяется анализу нарративов подростков из семей трудовых эмигрантов. Представлены также фрагменты нарративов подростков из таких семей, которые отражают ярко выраженную симбиотическую потребность подростков из семей с синдромом миграционной разлуки.

Ключевые слова: *травма симбиотическая, семья, эмиграция, подростковый возраст, нарратив, психолингвистический аспект.*

Вступ

За останні роки у світі зросло зацікавлення нуковців явищем заробітчанської еміграції та її наслідками для функціонування сучасної родини (Castels & Miller 2011; Bera 2008; Danilewicz 2006; Chuchra, Sobieszek 2011; Izdebska 2009). На думку дослідників цієї проблеми, зокрема Іздебської (Izdebska 2009), еміграція, міграція та імміграція стають невід'ємними ознаками сучасної цивілізації. Під міграцією за Берою розуміємо «сукупність переміщення, що призводить до зміни місця проживання осіб, які переселяються з місця походження чи виїзду до місця призначення чи місця приїзду» (Bera 2008:27). Явище заробітчанської еміграції не нове й віддавна вписане в історію людства. Сьогоднішню ж заробітчанську еміграцію характеризує те, що вона дедалі рідше стосується цілих сімей. У науковій літературі підкреслюється, що на заробітчанську еміграцію віддається лише одна особа, частіше жінка (Chuchra, Sobieszek 2011; Castels & Miller 2011). Аналіз соціологічних досліджень явища заробітчанської еміграції дає підстави виокремити три її основні тенденції – масовість, жіноче обличчя та односпрямованість (див.: Durkalevych 2012).

Аналізуючи проблеми наслідків заробітчанської еміграції, Данілевіч (Danilewicz 2010) зазначає, що дослідження цієї проблеми набуває двостороннього характеру. З одного боку, підкреслюються негативні наслідки міграційного батьківства та партнерства, а з іншого, – домінує помірковано оптимістичний підхід, що акцентує увагу на позитивних вимірах транснаціонального батьківства. Дедалі більше сучасних дослідників проблеми заробітчанської еміграції (Chuchra, Sobieszek 2011), підкреслюють, що і довготривала, і короткочасна (сезонна) заробітчанська розлука здійснює великий вплив на сім'ю, у тому числі негативний.

Особливу увагу слід звернути на дітей, котрих виховують у такого типу сім'ях. Ця проблема й до нині залишається малодослідженою. Низка нуковців, зокрема Хухра й Собешек, зазначає, що «діти різного віку для правильного розвитку потребують батьків щодня. Їхня ситуація ускладнюється й погіршується, коли один із батьків циклічно відсутній. Це призводить до порушення емоційного та інтелектуального розвитку дитини й удома, й у школі» (Chuchra, Sobieszek 2011:248).

Варто зазначити, що проблема переживання травми дітьми заробітчач поставлена польськими науковцями (Nowakowska 2009; Stańkowski 2006) на теоретичному рівні. Однак немає досліджень емпіричного характеру, які б дали можливість зрозуміти внутрішні переживання підлітків. В українському науковому дискурсі також відсутні дослідження з окресленої вище проблематики. Ця проблема частково досліджена американськими науковцями (див.: Taylor, Weems 2009). Науковці, опираючись на суб'єктивне розуміння травматичної події підлітками, значно розширили розуміння цього поняття, прийшовши до висновку, що, окрім психічних та сексуальних зловживань, проявів насильства, особливого значення підлітки надають таким травматичним подіям, як сепарація і втрата: «Дослідження підтверджують, що сепарація та втрата можуть травмувати молодь» (Taylor, Weems 2009:92). Засигналізована у науковій літературі також проблема психологічних травм дітей та підлітків внаслідок міграції та вимушеної міграції до інших країн (див.: Wiese 2010).

Спираючись на теорію травми Рупперта (Ruppert 2012), головні теоретичні положення якого викладено нижче, припускаємо, що довготривала заробітчачанська еміграція батьків може бути травматичною ситуацією для всієї сім'ї, зокрема для дітей, які в ній зростають. Теорія Рупперта (Ruppert 2012) порушує надзвичайно важливі питання функціонування особистості з погляду її ключових потреб, серед яких – потреба симбіози й автономії, а також наслідків порушення цих потреб, що проявляється у вигляді симбіотичної травми. Особливу увагу Рупперт (Ruppert 2012) звертає на потребу симбіози, яка може мати дві форми – конструктивну та деструктивну. Перша «приносить користь усім учасникам», є підтримкою «фізичного, емоційного й духовного розвитку в такій мірі, яка необхідна на цьому етапі» (Ruppert 2012:61). Друга «може бути наслідком об'єктивних обставин, наприклад, залежність дітей від травматизованих батьків ...» (Ruppert 2012:67). Ключову роль, на думку Рупперта, у житті підлітків відіграє симбіотичний зв'язок з двома батьками. При цьому, зазначає науковець, симбіотичний зв'язок із матір'ю має вагомніше значення, ніж зв'язок із батьком. До основних понять у теорії Рупперта (Ruppert 2012) належить також поняття травми, зокрема симбіотичної, під якою слід розуміти «травматизацію дитячої потреби батьківської любові» (Ruppert 2012:136). Припускаємо отже, що довготривала заробітчачанська еміграція батьків пов'язується з порушенням симбіотичних взаємин і призводить до появи симбіотичної травми у дітей. Мета дослідження – вивчення особистих значень підлітків, котрі виховуються в заробітчачанських сім'ях. Розвідка спрямована на пошук відповіді на питання, як виявляється в нараціях підлітків переживання довготривалої заробітчачанської розлуки з батьками. Задля цього дібрано три групи підлітків із різного типу сімей. Проаналізовано зміст та форму нарацій підлітків.

Методи дослідження

У дослідженні застосовано автонараційну методіку життєпису Пелькової (Pielkova 1983). Ця методика – різновид автобіографічної нарації й

спрямована на пошук індивідуальних даних, які стосуються системи особистих значень, специфіки інтерпретації особистістю життєвого досвіду, особистого ставлення до себе та світу (Сієрка 2011, Runyan 1992, Žurko 1995).

На вибір такої методики вплинуло те, що вона є лаконічною й водночас охоплює широкий соціальний контекст (сім'ю, ровесників, школу), що, зі свого боку, дає змогу краще пізнати досліджуваного.

Аналіз письмових розповідей уключав формальний та змістовий аналіз. Змістовий аналіз наративів передбачав виокремлення певних тем (Kvale 2010) з урахуванням їхнього емоційного забарвлення. Стверджується, що особистість у формі наративів/розповідей може представити особисту систему значень, а через аналіз пов'язаних із ними емоцій можна пізнати їх афективну організацію (Oleś 1997).

Аналіз змісту нарацій передбачав такі етапи (Krejtz, Krejtz 2005):

- збирання даних;
- створення системи кодування значень (вибір тем);
- кодування змісту (створення категорій із огляду на порушені досліджуваними теми. Виокремлено такі тематичні категорії: «Я», «Сім'я» («Мама», «Тато», «Брат», «Сестра», «Дідусь», «Бабця»), «Інші люди» (друг, подружка, друзі, вчителі), «Життєві плани», «Світ», «Події»;
- техніка аналізу тем;
- кількісний та якісний аналіз результатів.

Оцінку кожного речення здійснено крізь призму одного з п'яти різновидів емоційного забарвлення теми: позитивний, негативний, амбівалентний, нейтральний, інший (смуток).

Статистичний аналіз результатів. Отримані результати опрацьовано за допомогою статистичної програми SPSS 14. Для аналізу результатів застосовано статистичні методи, спрямовані на пошук істотних різниць поміж досліджуваними групами – аналіз варіанції та тести χ^2 .

Характеристика вибірки. Дослідженням охоплено 183 учнів загальноосвітніх шкіл Львівської області – 92 дівчини (50,3 %) та 91 хлопець (49,7 %) віком від 14 до 17 років із розподілом на три групи. До першої групи увійшли підлітки із заробітчанських сімей у кількості 61 особи, з них – 30 дівчат і 31 хлопець. Заробітчанська еміграція батьків досліджуваних підлітків мала довготривалий характер (часто нелегальний) і здебільшого спрямована до Західної Європи. До другої групи увійшли діти з розлучених сімей у кількості 61 особи, із них – 31 дівчина та 30 хлопців. До третьої групи увійшли підлітки із повних сімей у кількості 61 особи, з них – 31 дівчина та 30 хлопців. Вибір груп та їх структурні різниці відповідають вимогам репрезентативності.

Процедура дослідження та обговорення результатів

У результаті аналізу форм нарацій трьох досліджуваних груп, виявлено, що існує значущо статистичний показник – тип сім'ї $F(2, 176) = 3,216$; $p < 0,004$; $\eta^2 = 0,03$; і стать $F(2, 176) = 29,320$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,14$. Порівняння результатів за допомогою тесту Тукея (Tukey) виявило значущі відмінності ($p < 0,05$) поміж результатами підлітків, які виховуються у повних та

заробітчанських сім'ях. Середня кількість речень у текстах досліджуваних груп розподілилася таким чином:

– у групі підлітків із заробітчанських сімей для хлопців ($M = 12,68$; $SD = 3,22$), дівчат – ($M = 19,70$; $SD = 8,49$);

– у групі підлітків із розлучених сімей для хлопців ($M = 13,48$; $SD = 5,15$), дівчат – ($M = 20,35$; $SD = 9,44$);

– у групі підлітків із повних сімей для хлопців ($M = 17,13$; $SD = 8,05$), дівчат – ($M = 22,06$; $SD = 10,07$).

Найменшу кількість речень містили нарації підлітків із заробітчанських сімей.

На основі статистичного аналізу результатів дослідження вдалося виявити суттєві тематичні відмінності в результатах трьох досліджуваних груп ($\chi^2(2, N = 182) = 16,454$; $p < 0,05$). А саме:

– підлітки із заробітчанських сімей частіше, порівняно з іншими групами, зверталася до теми «Бабуся», але не завжди ці відсилання оцінювалися молоддю позитивно;

– тема «Життєві плани» менше була представлена в нараціях підлітків із заробітчанських сімей (63,9 %), порівняно з молоддю з розлучених (71,7 %) та повних сімей (86,9 %). Підтема «Поєднання з батьками» в межах теми «Життєві плани» виявилася в текстах підлітків із заробітчанських сімей 24,6 % (зокрема, в дівчат);

– тема «Світ» забарвлена негативним тоном у підлітків із заробітчанських (81,8 %) і розлучених сімей (66,7 %), порівняно з групою підлітків із повних сімей (25 %);

– тема «Події» наявна в нараціях підлітків з розлучених (86,7 %) та заробітчанських сімей (85,2 %). Характерно, що ця тема відсилала до негативних подій, пов'язаних із залишенням батьками сімей – чи то через розлучення, чи то через виїзд за кордон.

Однією з виразно окреслених тем, що з'являлась у нараціях підлітків із заробітчанських сімей, була тема взаємин із батьками. Вербалізація цих взаємин тісно пов'язувалася з поворотним моментом у житті цілої сім'ї – з виїздом батьків на заробітки. Виїзд трактувався підлітками як критична подія, яка спричиняє різноманітні негативні наслідки як для них особисто, так і для функціонування сім'ї загалом.

Нижче наведено приклади нарацій досліджуваних підлітків із заробітчанських сімей, які зазнали довготривалої розлуки з батьками. Особливо виразно нарації відображають емоційну втягненість підлітків у ситуацію міграційної розлуки з батьками. Досить часто розлука пов'язувалася з глибокими емоційними переживаннями.

Тема «Мати». Характерним емоційним тоном цієї теми в нараціях підлітків із заробітчанських сімей був смуток (33,3 %). Смуток, розпач, почуття залишеності, переживання за матір і яскраво виражена симбіотична потреба відсутньої матері знайшли своє відображення в текстах підлітків, що підтверджують такі фрагменти нарацій:

- нарація № 6, дівчина 15 р.: *«Надзвичайно сильно вплинуло на мене те, що мами не було поруч. Упродовж місяця я плакала, сумувала, не могла чути голосу мами, бо мала сльози на очах. Минає час, а я ще й досі не можу погодитися з цим. Здається, все добре, але в душі – пустка [...]. Постійне переживання відобразилося на моєму здоров'ї – я не могла знайти зацікавлення, постійно прокидалася вночі. Допоміг мені лише Бог, бо жодна людина мені не допомагала»;*

- нарація № 12, дівчина 16 р.: *«Дитинство було прекрасне до 8 року життя. Коли виповнилося мені 8 р., мама виїхала на заробітки до Іспанії. Я відчула великий брак любові. Від 10 року життя я дуже хворіла, а поруч були лише тітки. У мене не витримували нерви»;*

- нарація № 20, дівчина 16 р.: *«Дуже нервувалася я від того моменту, коли мама виїхала за кордон. Тепер у мене порушення нервової системи [...], коли мама виїхала, я дуже сумувала за нею, дуже мене це засмутило [...]. Зараз відчуваю себе самотньою й нікому не потрібною»;*

- нарація № 7, дівчина 15 р.: *«Атмосфера дому є нормальна, однак бракує мені розуміння. Раніше була мати і вона мене розуміла. Хоча бабуся намагається мене зрозуміти, але їй це не вдається»;*

- нарація № 29, дівчина 15 р.: *«У сім'ї не вистачає мені розуміння. Дуже важко переживаю відсутність матері»;*

- нарація № 24, дівчина 14 р.: *«Хочу до мами, обняти її й поцілувати»;*

- нарація № 41, хлопець 17 р.: *«Мешкаю з бабусяю та дідусем. А мати виїхала на заробітки. Вдома атмосфера була напруженою. Хвилююся за маму, яка перебуває 1000 км від нас. Дуже за нею сумую»;*

- нарація № 45, хлопець 14 р.: *«Можливо, в порівнянні з моїми ровесниками я маю все, однак ціна, яку я заплатив за перебування матері в Італії, дуже висока. Краще було б, якби вона була з нами вдома»;*

- нарація № 46, хлопець 15 р.: *«Коли я був малим і мав якісь труднощі, тоді мені дуже не вистачало батьків (у мене було почуття, що я нікому не потрібен)»;*

- нарація № 39, хлопець 15 р.: *«Виїзд батьків, з одного боку, зробив мене більш самостійним, я сам приймав рішення, але материнської любові я не мав. Звичайно були бабуся і дідусь, але материнської любові не було».*

Якісний аналіз результатів указує на те, що і хлопці, і дівчата перебувають у сильному емоційному зв'язку з матір'ю і мають яскраво виражену симбіотичну потребу. Влучно зазначає Рупперт, що «навіть якщо мати відкидає свою дитину, дитина ніколи не відкидає своєї матері, любить її й ідентифікується з нею» (Ruppert 2012:116).

Не менш важливою у нараціях підлітків виявилася тема «Батько». Характеристичним емоційним тоном теми «батько» в нараціях підлітків із заробітчанських сімей був смуток (21,9 %). Відсутність позитивних взаємин з батьком можна було простежити в нараціях і хлопців, і дівчат. Виразно відображено проблему стурбованості відсутністю батька. Ось кілька прикладів:

• нарація № 18, дівчина 16 р.: *«Коли мені було 5 р., мій батько виїхав до Америки. [...] Телефонував раз на тиждень. Коли я була зовсім малою, я завше хотіла, щоб батько прийшов до школи, забрав мене додому після занять, бо всіх забирали батьки. А мене – ні. Не вистачало мені його [...]. Обурює мене те, що батько мало турбується про нас»;*

• нарація № 44, хлопець 14 р.: *«батько... його вже кілька років немає. Виїхав на заробітки. Колись до нас телефонував, а тепер ні... Не знаю, що з ним сталося. Хочу, щоб він повернувся».*

Рупперт підкреслює, що взаємини між батьком та сином надзвичайно важливі: «Сини люблять своїх батьків понад усе. Прагнуть визнання, хочуть отримати від батька підтвердження своїх досягнень і шукають підтримки у своїй боротьбі із соціальним оточенням. Рання втрата батька травмує сина й розщеплює його психічний розвиток. Пізніше, коли хтось сам стає батьком, не може бути по-справжньому присутнім для свого сина» (Ruppert 2012:130–131).

Матеріал, отриманий з автонарацій, дав можливість зрозуміти світ внутрішніх переживань підлітків. Фрагменти нарацій указують на те, що підлітки із заробітчанських сімей занурені в ситуацію терпіння з приводу відсутності батьків (відсутність підтримки, любові, розуміння). Довготривала міграційна розлука негативно впливає на всю систему сім'ї. Згідно із Руппертом, «чим більш травматизованою є вся система сім'ї, тим більше діти стають в'язнями у цій системі, з якої не можуть вибратися» (Ruppert 2012:120).

Довготривала заробітчанська еміграція батьків – травмувальна ситуація для дітей, які зростають в сім'ях, роз'єднаних міграційною розлукою, що підтверджується в нараціях досліджуваних. Вищепредставлені фрагменти нараційних текстів дають можливість зрозуміти усю складність ситуації у сім'ях заробітчаних із перспективи внутрішнього досвіду підлітків. Представлені нараційні тексти підкреслюють вагомість батьків у житті підлітків, яких неможливо замінити жодним іншим типом взаємин (наприклад, добрими стосунками з дідусем та бабусею чи далекими родичами й ін.). Нарації, які репрезентують модель внутрішнього переживання негативного досвіду, пов'язаного із виїздом батьків, виразно сигналізують про внутрішній біль підлітків. Домінуючою потребою підлітків із заробітчанських сімей залишається потреба симбіози з відсутніми батьками. Відсутність люблячих батьків пов'язується із вираженням почуття самотності, розпачу й навіть злістю та впливає на появу симбіотичної травми в підлітків.

Висновки

Порушувана у статті проблематика та спосіб її опрацювання дає можливість зрозуміти складність життєвої ситуації дітей, які зростають у заробітчанських сім'ях українців. Як переконують результати дослідження, довготривала заробітчанська еміграція батьків, головно матерів, призводить до емоційного спустошення в підлітків, що знаходить своє вираження в розпачі з приводу відсутньої батьківської любові, почутті залишеності та самотності, що відповідає травматизованій частині «Я», згідно із теорією

Рупперта (Ruppert 2012), і яке є тривалим вогнищем неспокою у психіці особистості.

Окрім цього, довготривала розлука з батьками породжує відсутність позитивного симбіотичного зв'язку й може мати негативні наслідки у взаєминах із близькими в дорослому житті, адже «симбіоза мати–дитина й батько–дитина становить основу для усіх інших симбіотичних форм» (2012:47), під якими слід розуміти симбіотичні взаємини з братами та сестрами, родиною, ровесниками, релігійними спільнотами, організаціями, світом тварин та рослин, з партнерами та власними дітьми. Тож добрі симбіотичні взаємини з батьками є основою добрих симбіотичних взаємин з іншими.

Фрагменти отриманих нарацій підлітків виразно сигналізують про глибокі симбіотичні травми, наслідки яких можуть бути віддаленими в часі. Як стверджує Рупперт: «Люди, які пройшли крізь досвід травми, не зможуть ввійти в здорові й необтяжливі взаємини з іншими людьми [...] ранній травматичний досвід взаємин залишає глибокий слід у душі людини, який часто призводить до відновлення такого ж взірця емоційного переживання важливих взаємин в її подальшому житті» (Ruppert 2012:86).

Результати представленого дослідження слугуватимуть приверненню уваги українського суспільства до проблеми дітей, які виховуються у сім'ях заробітчан, сигналізуючи про необхідність надання психологічної допомоги не лише дітям, які виховуються в такого типу сім'ях, а й сім'ям заробітчан зашгалом. Вони спрямовані, отже, не лише до батьків та їх відповідальності за здоров'я своїх дітей, а й до кола науковців, практичних психологів, соціальних педагогів та педагогів-предметників.

Список літератури

References

1. Bera, R. (2008). *Aksjologiczny sens pracy a poczucie jakości życia młodych migrantów polskich*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
2. Chuchra, M., Sobieszek, M. (2011). Małżeństwo i rodzina w sytuacji rozłąki z powodu migracji zarobkowej (pp. 247 – 263), In: J. Jęczeń, M. Stepulak (eds.), *Wartości i Dobro Rodziny*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
3. Cierpka, A. (2011). Tożsamość narracyjna młodzieży a relacje w rodzinie, In: E. Dryll, A. Cierpka (eds.), *Psychologia Narracyjna* (pp. 149 – 166), Warszawa: Eneteia.
4. Danilewicz, W. (2010). *Rodzina Ponad Granicami. Transnarodowe Doświadczenie Wspólnoty Rodzinnej*. Białystok: Trans Humana.
5. Danilewicz, W. (2006). *Sytuacja Życiowa Dzieci w Rodzinach Emigracyjnych*. Białystok: Trans Humana.
6. Durkalewych, I. (2012). „Zarówno tu, jak i tam?”. Ku problemowi współczesnego macierzyństwa transnarodowego, In: M. Boczkowska, E. Tymoszuk, P. Zielińska (eds.), *Wychowanie. Profilaktyka. Terapia. Szanse i zagrożenia* (pp. 115 – 129), Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
7. Izdebska, J. (2009). Postrzeganie przez migrantów wspólnotowości domu rodzinnego, In: J. Nikitorowicz, J. Muszyńska, M. Sobiecki (eds.). *Wspólnoty z Perspektywy Edukacji Międzykulturowej* (pp. 44 – 53), Białystok: Trans Humana.

8. Krejtz, I., Krejtz, K. (2005). Metoda analizy treści – teoria i praktyk badawcza, In: K. Krejtz, K. Stemplewska-Żakowicz (eds.), *Wywiad Psychologiczny* (pp. 129 – 149), Warszawa: Pracownia Testów PTP.
9. Kvale, S. (2010). *Prowadzenie Wywiadów* (tł. A. Dziuban), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
10. Nowakowska, A. (2009). Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego, In: T. Rostowska (ed.) *Psychologia Rodziny. Małżeństwo i Rodzina Wobec Współczesnych Wyzwań* (pp. 101 – 116), Warszawa: Wydawnictwo Difin.
11. Oleś, P. (1997). Dynamiczne Self implikacje dla zjawiska autodestrukcji, In: P. Oleś (ed.), *Wybrane Zagadnienia z Psychologii Osobowości* (pp. 283 – 299), Lublin: Towarzystwo Naukowe: KUL.
12. Pielkowa, J. (1983). *Rodzina Samotnej Matki Jako Środowisko Wychowawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
13. Runyan, W. M. (1992). *Historie Życia a Psychobiografia. Badania Teorii i Metody* (przetłumaczył J. Kasprzewski), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
14. Ruppert, F. (2012). *Symbioza i Autonomia. Trauma Symbiotyczna i Miłość Bez Uwikłań* (przełożył Z. Mazurczak), Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
15. Stańkowski, B. (2006). Zarobkowe migracje rodziców za granicę. *Ruch Pedagogiczny*, 1–2, 51–66.
16. Taylor, L. K., Weems, C. F. (2009). What do youth report as a traumatic event? Toward a developmentally informed classification of traumatic stressors, *Psychological Trauma*, 1, 91–106.
17. Wiese, E. B. P. (2010). Culture and migration: psychological trauma in children and adolescents, *Traumatology*, 16, 142–152.
18. Żurko, M. (1995). O przydatności metody biograficznej w psychologii, In: M. Straś-Romanowska (ed.), *Na Tropach Psychologii Jako Nauki Humanistycznej* (pp. 98 – 109), Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.